

Слово матері (скорочено)

Борис Антоненко-Давидович

Якби ви знали, паничі...

Тарас Шевченко

Це оповідання розповів один пенсіонер. Як і я, він прийшов до нашого спільного знайомого, начальника цеху великого київського заводу. Ми вели розмову про стияг та бешкетників, у яких через футбол голова часто відстає у своєму розвитку від ніг. Господиня поскаржилася на нинішню молодь, які не слухають і мало поважають своїх батьків і "слово матері вже мають за ніщо". Вона поглянула на своїх принишклих синів, що виконували домашнє завдання, але все ж таки прислухались до розмови дорослих.

Новий гість довго сидів мовчки, але, коли заговорили про слово матері, він замислився і з повагою почав свою оповідь.

— Мій батько був простим сільським ковалем. Він ледве міг написати своє ім'я та прізвище, але друковане читав непогано. Читав він тільки одного "Кобзаря", бо у нашій хаті інших книг не було. "Кобзар" Тараса Шевченка був для нього розрадою і в свята, і в тяжкі хвилини. Шевченкова поезія заступила для нього все: і біблію, і "Житіє", й історію, й енциклопедію.

Батько у мене був працюватий, добре знався на своєму ковальському ділі, міг і за слюсаря впоратись.

Учителеві він годинник полагодив, паничеві з поміщицького маєтку склепав поламаного велосипеда.

Якби не його гордість, то міг би він собі грошенят чимало зробити і жити в достатку. Та батько не ласий був на грошенята. У кузні з людей брав по-божому, а якщо хтось бідний дуже приходив, то батько за спасибі йому зробить, а грошей не візьме.

У всьому до пари була йому моя мати, із бідного та гордого роду. От тільки мати у церкві жодної служби не пропускала, а батькові було все одно. Я часто бачив, як до сліз її зворушували малозрозумілі божественні слова. Так її зворушувала і доля Катерини Шевченкової, яку батько часто читав з "Кобзаря" для неї.

Одного разу батьки посварилися. Це сталося через мене. Я закінчив церковнопарафіяльну школу, і треба було мені або в ковалі, або в пастушки йти. А батькові заманулось мене віддати у гімназію. Мабуть, і це йому Шевченків "Кобзар" підказав.

Я був у батьків одинак, то чи могла мати думати про розлуку з дітям своїм єдиним. А ще вона була жінкою старосвітською і боялася всякої новизни, городу і всякого городського, що видавалося їй спокусливим, розпустим і пройдисвітським. Як же можна віддати туди любу дитину, та ще й в науку, де одні паничі вчаться!

Почала батькові перечити мати, хоч ніколи цього і не було в нашій родині. Та він

же хотів мене у механіки чи навіть у інженери вивчити.

Батько й сам хотів до міста переїхати, там би він не пропав з своїми вмілими руками, та не рівнятися сільській кузні до міської механіки. Ще у батька сталася прикра сутичка з нашим поміщиком, який був у боргах, яку реп'яхах, але пихатий і мстивий. Навесні у батька було багато роботи, а тут він з своєю поламаною бричкою. Батько заклопотаний і не глянув на нього. Прийшлося панові чекати своєї черги, поки коваль впорався з селянами. І не минулося це батькові. Ображений панок нацькував на нього станового, мовляв, коваль бунтівник, нелегальщину переховує. Урядники зробили обшук, скрізь понишпорили, але нічого, крім "Кобзаря", не знайшли.

Цього ж літа батько хотів переїхати до міста, та мати не схотіла покидати рідні місця, їхати у чужий город, який був їй осоружний. Батько поступився перед її волею.

У гімназію я склав вступні екзамени краще за паничів. Батько купив мені гімназичний кашкет, замовив кравцеві формені костюм і шинель на виріст, улаштував мене на квартирі у ремісника.

Сумно було без батьків. У школі діти за моє прізвище Сметана дали мені прізвисько "Сметана без сиру", вчителі кепкували з моєї української вимови. Довго я тренувався говорити, боровся зі своїм геканням, оканням та пом'якшенням голосних, де не треба. Часто й довго примушував мене вчитель російської мови скоромовкою повторювати: "гетман, а не гетьман", "вада, а не вода". До другого класу я перейшов з похвальним листом і приїхав додому на літні канікули з базару на підводі.

Зайшовши в хату, я по—городському привітав матір: "Бонжур, мама-ша! Как вы поживаете? Что нового и все такое прочее?"

Мати впустила з рук рогач, яким приставляла у піч горщик. З докором і болем вона на мене дивилась та гірко плакала.

Я попросив у неї пробачення і більше ніколи не викаблучувався ні перед односельцями, ні перед батьком. Не любила" мати міста, де кожен їй здавався злодієм.

На зимові канікули я також приїхав додому. Та не впізнав нашої хати. Всі люди до Різдва готуються, а тут гармидер і чужі люди зітхають. Лежить моя мати на полу хвора: простоволоса, без очіпка, і мечеться, бліда як крейда, а на ряднині під нею велика темна пляма. Батько поїхав по фельдшера. Цього вечора померла моя матінка і залишила мені маленьку сестричку Настю. І запам'ятав я останні слова своєї матері, що встигла мені сказати: "З панами, сину, не водися, з багатими не знайся, горнись до тих, що... Горнись, дитино моя, до простих, до роботящих людей... Оце моє тобі останнє слово..."

Коли мене батько завів пізно ввечері до хати, то вона була вдягнута на смерть. Та це вже не моя матуся, було в ній щось, що заважало пригорнутись.

Дивно й сумно дивитись на той горбок чорної землі, що височів над материною труною. І згадалися мені її останні слова.

Все на світі забувається, і я призабув свою втрату і материнські слова.

Батько навесні переїхав до міста, де я вчився. Хоч і шанував він нашу матінку, та одружився вдруге, бо треба було порядкувати комусь у квартирі, доглядати за нами.

Мачуха наша була простою жінкою, сама вдова, бездітна, тому ми з Настею не могли жалітися, що нас кривдять. Вона пильнувала за нами і нашим одягом, та замінити рідної матері не могла. Я дивився на неї вовкувато, бо не міг простити, що хтось зайняв матусине місце. Вивчу уроки і йду з хлопцями то в ліс, то на річку. Навчався я добре, з похвальними листами переходив з класу в клас. Може, тому батько не контролював мене строго, я то і взагалі не звертав особливої уваги.

З вимовою у мене було все гаразд. Я був уже у сьомому класі і вивчав літературу — словесність, як тоді її називали в гімназії. Тепер уже не бігав по вулицям, а зачитувався творами Гоголя, Тургенєва, Сенкевича, Дюма. Уявляв себе д'Артаньяном, графом Монте—Крісто і нігілістом Базаровим, яле остаточно зупинився на образі Інсарова, герої тургенєвського роману "Напередодні".

Мої думки почали крутитись і біля героїнь. Я думав, яка з них зустрінеться на моєму життєвому шляху: чи це буде поміщиця Одинцова, в яку закохався Базаров; чи Єлена, що поїде з Інсаровим визволяти Болгарію; чи лермонтовська княжна Мері? Всі вони були з іншого світу. Вони заступили мені простий образ Шевченкової Катерини. Я лише мріяв, бо ніяким чином не міг потрапити у той вищий світ.

І раптом переді мною прочинились до нього двері, це був світ, про який не могли мріяти мої батьки.

До нашого міста з Орловської губернії приїхав новий земський начальник. Він був одним із перших повітових аристократів. У сьомому класі до мене за парту посадили його сина Анемподиста Кузьміна—Караваєва. Цей юнак не був зарозумілим чваньком. До наук він не був здібним та й відстав у навчанні за час переїзду. Хлопець мріяв про навчання у кадетському корпусі, та через ліберальні таткові погляди ходив до звичайної гімназії. Анем-нодист хотів стати військовим. Він знався на мундирах, породистих конях

і мисливських собаках, добре танцював, грав у преферанс. З літературних героїв йому імпував лермонтовський Печорін. З історії його цікавили тільки походи Наполеона і бої Єрмолова на Кавказі.

Ми здружились, бо він часто звертався по допомогу — я ж гарно вчився. Також я знав місцевість і міг бути гарним провідником для рибалки чи полювання, на яке ми збирались наступного літа. Мене зацікавили його акваріум і краєвиди курортів, на яких встиг побувати мій сусід по парті.

Анемподист часто запрошував мене у гості, але я не зважувався, боячись виглядати приниженим і злиденим серед багатії обстави господарів.

Одного травневого дня за юнаком приїхав батько, Микола Миколайович (він мав великий вплив у нашому місті). Кузьмін—Караваєв запросив мене — і ми разом поїхали у фаєтоні.

У розмові Анемподистів батько перекрутив моє прізвище, називаючи мене Ваньєю Сметановим. Моє прізвище тепер звучало краще, подібно до Базарова чи Волохова. Кузьмін-Караваєв з приязною зверхністю сіяв свої похвали щодо моїх успіхів у навчанні.

Син і батько вирішили відвідати цирк, що приїздить у місто. Я не міг мріяти про такі розваги, бо не хотів у тата брати гроші, тим більше, що їх і не було досить.

Ми в'їхали на просте подвір'я. Я був вражений багатством і витонченістю панського дому. Я боявся цієї вишуканості і чистоти: я не знав, чи можна у нечищених ботинках ходити по паркету і килимам; боявся розбити якийсь предмет; не знав панського етикету, тому не поцілував руку господині Калерії Олександрівні, поздоровкався з покоївкою Зінькою.

Я відчував себе вовчням, яке загнали у покої заради розваги. Старша сестра Анемподиста вивела мене з цього становища, запропонувавши пограти в крокет. Гра йшла успішно, і, оговтавшись, потихеньку розглядав панянок. Кіті, менша сестра, мені здалась злючкою. А от Мері, старша, зачарувала. У неї були великі зеленяві очі і дві довгі русяві коси.

У мені щось перевернулось. Того вечора я не вивчив вперше уроки. Спочатку отримував четвірки, а потім взагалі скотився додолу. Всі думки крутились навколо неї, і мені було все байдуже. Згадуючи літературних героїнь, я порівнював її то з лермонтовською Мері, то з пушкінською Тетяною, чи тургенівською Єленою і гончаровською Вірою. Марно, вона на них не схожа. А от я сам собі нагадував Андрія, сина Тараса Бульби. Того Андрія Бульбенка, який вдерся у покої молодій шляхтянки. Я почав соромитись свого походження, убогого вигляду. Навідуючись часто до Кузьмініх—Караваєвих, я навчився грати в теніс і преферанс. Свого друга розпитував про правила етикету — мені допомогли його вказівки: як поводитися за столом, у вітальні, про що можна розмовляти, а про що краще промовчати. Я швидко засвоював цю науку. Та мій учитель мало про що тепер міг від мене довідатись, бо оцінки отримував зовсім інші — одиниці, двійки.

Ніхто не здогадувався про мій душевний стан. Але все розуміла вона, Мері. Її тішила моя сором'язливість. Вдома, як завжди, мачуха кликала їсти, та після панських наїдків мене нудило від злиденних каш і борщів. Сідаю вчити уроки — на сторінках бачу обличчя Мері.

Мабуть, батько прочув про мої "успіхи" у школі і завів був розмову: "Ну, вчись же, вчись, Іване, та докажи всім, що мужицький син може не тільки хвостом волам крутити!" У його голосі чулися жаль і надія, благання. Тоді я взявся надолужити прогаяне.

Нас з Анемподистом перевели до восьмого класу: мене — за попередні оцінки, його — за батьків авторитет.

Одного вечора я з сім'єю Кузьмініх—Караваєвих поїхав до театру, де виступала трупа Саксаганського. Батьки і дочки їхали фаетоном, а ми з Зінькою, яку взяли прислужувати панам, їхали бричкою. На козлах сидів Афонька. Його господар привіз з Орловської губернії. Панові подобалось глузувати з Афоньки, який прикидався дурником. А взагалі, Афонька був розважливим і розсудливим чоловіком. Це після смерті дружини і доньки він став сумним і занедбаним.

Дорогою Анемподист щипав Зіньку, а мені було за них соромно, бо з дівчиною свого кола молодий панич себе так не поводив би.

У театрі Кузьмінім — Караваєвим не сподобалось — публіка іншого кола, переважно студенти, народні вчителі, перекупки, ремісники, дрібні чиновники. Не подобалось, що актори розмовляють "діалектною" мовою. Протягом вистави Микола Миколайович і його дружина їли бутерброди, тістечка, які носила з буфету їм Зінька. Вони висловлювали своє невдоволення. Вистава не сподобалась ні Кіті, ні покоївці — і вони глузували з мужицької мови. Мері мовчала.

Зате я був у захваті. П'єса "Невольник" нагадувала Шевченкову поему "Сліпий". Тут були й закохані — Ярина і козак Степан, — і турецька неволя, і розлука, і повернення, і зруйнування Січі. Повернувся осліплений Степан, а вдома кріпаччина. Ярина вийшла за нього заміж, бо кохала. Мене зворушив фінал вистави, у якому сільський натовп з головними героями співає:

Дай нам, Боже, дай із неба, Дай, чого нам більше треба, — Дай нам миру і спокою
Під могутньою рукою.

Я мало не заплакав. Пригадав свій знесилений і обезкровлений народ, відчуючи себе його частиною.

Зірвалась буря оплесків, студент вимагав прочитати "Заповіт".

Мері запитала, чи хотів би я стати Степаном, якби вона стала Яриною. Звичайно, я був у захваті від її слів. Але тут вона запустила у мене свої пазури:

— А я б... я б ніколи не могла стати отакою "Яриною".

Я навмисне, виходячи з театру, змішався з натовпом, аби не повертатись додому з ними. Дорогою я думав про Мері, про свій народ і про панів.

Через кілька днів я завітав у панську садибу, тоді й отримав останнього стусана.

Того вечора ми, чоловіки, грали у преферанс. Гра була млявою, бо повітовий поліцейський ісправник Слатін затримував гравців. Він завжди програвав, тоді, хвилюючись, постійно бігав кудись телефонувати. Занудьгував навіть Микола Миколайович.

У цей час прийшла бідно вдягнена старенька бабуса. Це була Зіньчина мати. Вона хотіла відпросити свою доню додому, бо дівчина вже на виданні. Микола Миколайович погано розумів українську мову, а ісправник по-своєму тлумачив слова старенької. Це смішило господаря, він глузував з бабусі. Зінька ж не намагалась її захистити, а ще й гримала на матір.

Зневажена і скорботна поверталась мати додому сама.

І я згадав, це ж моя матінка, це ж її образа, її слова. Я пішов, пішов за нею, бо не міг знаходитися там, де "зневажають мій народ..."

Всі слухали цю історію дяді Вані.

Семикласник Юрко розпитував про подальшу долю дядька.

І гість продовжив:

— Кузьмініх—Караваєвих я більше не бачив. Їхній батько отримав підвищення, і сім'я переїхала в інше місто. Ісправник Слатін, мабуть, щось сказав директорові гімназії, бо той косо на мене поглядав. Але я все ж був першим учнем класу і гімназію закінчив із золотою медаллю. Через три роки відбулася революція, яка змела і

Слатіних, і Кузьмініх—Караваєвих.

Господиня, мати хлопців, нарікала, що діти не розуміють "почому хліб і сіль почім", все їм закордонні фільми давай та модні штани.